

Powrót do czeskiego laboratorium sekularyzacji

Return to the Czech secularization laboratory

<https://doi.org/10.14746/h.2025.1.7>

Petr Fiala, *Laboratorium sekularyzacji. Kościół i religia w społeczeństwie niereligijnym*, tłum. Stanisław Ruczaj, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2016, ss. 165.

Wjeżdżając do czeskiego Brna, najważniejszego miasta Moraw, niemal natychmiast w oczy rzuca się wzgórze Petrov i znajdująca się na jego szczycie monumentalna katedra świętych apostołów Piotra i Pawła, która wraz z znajdującym się nieopodal dużym krzyżem i potężnym zamkiem Špilberk tworzą majestatyczny krajobraz miasta. Brno jest także miastem dumnym z dokonań katolickiego duchownego i naukowca, którym był Gregor Mendel. To właśnie jego badania i odkrycia stały się fundamentem dla współczesnej genetyki. Katolickie dziedzictwo miasta wzmacnia dodatkowo pamięć o ważnym epizodzie wojny trzydziestoletniej, którym było nieudane oblężenie miasta przez protestancką armię Szwecji. To wszystko sprawia, że Brno jest jedną z katolickich wysp na morzu czeskiej „krainy obojętności” religijnej¹. Nie może więc budzić zdziwienia, że to właśnie w tym mieście prężnie działa środowisko intelektualne Centrum Badań nad Demokracją i Kulturą (CDK)², w którym często podejmuje się tematykę związaną z obecnością religii w historii, kulturze i życiu publicznym Czech. Te pola badawcze stały się obiektem zainteresowań akademików Uniwersytetu Masaryka, takich jak Jiří Hanuš (historyk, prorektor), Stanislav Balík (politolog, były dziekan

¹ To właśnie Morawy z trzech historycznych krain tworzących współczesną Republikę Czeską (dwie pozostałe to Bohemia i Czeski Śląsk) są regionem najbardziej religijnym i katolickim, choć nadal ogólny poziom religijności jest tu niewielki. Zob. P. Fiala, *Laboratorium sekularyzacji. Kościół i religia w społeczeństwie niereligijnym*, tłum. S. Ruczaj, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2016, ss. 27–28.

² Centrum obecnie nie funkcjonuje już jako think-tank, a jedynie jako wydawnictwo.

Wydziału Nauk Społecznych, obecnie senator), a przede wszystkim Petr Fiala. Z pracami prof. Fiali spotkałem się po raz pierwszy podczas mojego pierwszego pobytu naukowego w Brnie. To właśnie wtedy František Mikš (historyk sztuki, redaktor naczelny dwumiesięcznika „Kontexty”, antykomunistyczny opozycjonista wydający samizdaty) podarował mi dwie krótkie rozprawy naukowe brneńskiego politologa. Jedną z nich była książka *Laboratorium sekularyzacji. Kościół i religia w społeczeństwie niereligijnym*.

Książka ta wydana została w Polsce w 2016 r. (wersja czeska pojawiła się na rynku wydawniczym już w 2007 r.), jednakże warto do niej dziś powrócić, gdyż jej autor od trzech lat jest premierem koalicyjnego rządu Republiki Czeskiej, tym samym dokonał przejścia od wnikliwej, pojęciowej rekonstrukcji warunków kohabitacji państwa i Kościołów do ich realnego współtworzenia. W minionych latach powstały także nowe podmioty społeczno-polityczne, które nie mogły zostać uwzględnione w analizach zawartych w książce (wzrost aktywności partii SPD oraz działalność organizacji Aliance Pro Rodinu). Publikacja brneńskiego profesora doczekała się już w Polsce recenzji (Paweł Leszczyński, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2018, t. 10), jednakże nie była szerzej dyskutowana, funkcjonując jako bardzo wartościowe źródło dla specjalistycznych badań nad czeską (nie)religijnością.

Recenzenckie zmagania z publikacją czeskiego premiera rozpoczynam od analizy metafory Czech postrzeganych jako tytułowe „laboratorium sekularyzacji” oraz krótkiego przeglądu najważniejszych czynników wpływających na procesy sekularyzacyjne zachodzące u naszych południowych sąsiadów. Następnie przechodzę do refleksji nad zaproponowaną przez Fialę rekonstrukcją relacji pomiędzy Republiką Czeską a Kościołem katolickim. Natomiast w podsumowującym zakończeniu, oprócz finalnych konkluzji, wskazuję jeszcze potencjalne pola badawcze, które mogą stanowić wartościowe uzupełnienie zaprezentowanych w książce badań.

1. Czeska droga do religijnej „krainy obojętności”

Akademicka rozprawa Fiali rozpoczyna się od przywołania obrazowej metafory przyrównującej Czechy do tytułowego „laboratorium sekularyzacji”, które opisane zostało w następujący sposób:

Społeczeństwo czeskie może być w wielu aspektach traktowane jako model lub laboratorium, w którym da się zaobserwować, jak będzie wyglądać pozycja Kościoła w warunkach trwających procesów sekularyzacyjnych, które widoczne są w wielu krajach³.

Daleko posunięta sekularyzacja nie jest wyłączną cechą czeskiego społeczeństwa, dla Fiali stanowi jednak skrajny przykład zsekularyzowanej, europejskiej rzeczywistości, znajdującej pewne analogie w społecznościach Estonii i wschodnich

³ *Ibidem*, ss. 32–33.

landach niemieckich (tereny dawnego NRD)⁴. W tym miejscu warto jednak wyjść poza zaproponowaną w książce wykładnię i rozbudować rozumienie tej metafory. Laboratorium jest miejscem kojarzonym z licznymi eksperymentami, przy czym nie chodzi tu o postrzeganie czeskiej sekularyzacji jako mozolnie zaplanowanego procesu społecznej inżynierii, choć i tego nie można wykluczyć, przywołując okres panowania komunistycznego reżimu Czechosłowacji. Chodzi raczej o eksperyment, którego początek ma miejsce w czeskim laboratorium, dopiero po sfinalizowaniu sekularyzacyjnych procesów minimalizujących rolę religii w życiu społecznym. To właśnie wtedy zaczyna się wieloletnia obserwacja konsekwencji takiego stopnia zsekularyzowania społeczeństwa, gdyż w zdecydowanej większości przypadków społeczeństw znanych nam z dziejów ludzkości religia pełniła ważną funkcję społeczną⁵. Owo *novum* społeczeństwa radykalnie odreligijnionego, zakładając dłuższy okres jego trwania, powinno pozwolić na pogłębienie oceny wpływu obecności lub nieobecności religii w kluczowych aspektach życia społecznego. Choć nie można wykluczyć także scenariusza alternatywnego, w którym „eksperyment sekularyzacyjny” będzie miał jedynie charakter przejściowy, po którym nastąpi powrót do znaczącej roli tradycyjnych kultów religijnych lub nowych ruchów, które dopiero zaczną zdobywać społeczny wpływ.

Wracając do podstawowych idei tworzących siatkę pojęciową stosowaną w dziele czeskiego badacza, trzeba podkreślić, że jego politologiczne badania rozważają sekularyzację głównie w kategoriach społeczno-politycznych, jako proces osłabiania więzi łączących religię z życiem społecznym oraz nowego ustanawiania relacji instytucji religijnych i państwowych. Autor ujmuje to zagadnienie w następujący sposób:

Pojęciem sekularyzacji posługuję się tutaj instrumentalnie w celu określenia procesu wycofania się religii ze sfery publicznej lub – posługując się klasyczną definicją – do oznaczenia procesu, w którym religijne myślenie, praktyki, instytucje tracą swoje znaczenie społeczne. Przez religię rozumiem tutaj jej postać instytucjonalną oraz identyfikacje z religijnymi postawami wartościującymi lub wyrażoną w inny sposób identyfikację z Kościołem, zinstytucjonalizowaną wiarą itd.⁶

⁴ *Ibidem*, ss. 18–19.

⁵ Czechy byłyby cennym przykładem ze względu na swój demokratyczny charakter, minimalizujący (choć nie wykluczający) możliwość odgórnej dyskryminacji religijnej, a to gwarantuje, że poziom zsekularyzowania społeczeństwa jest wynikiem swobodnego wyboru takiej właśnie drogi jego rozwoju. Można wskazać na jeszcze bardziej sekularyzowane społeczeństwa, przywołując przykłady reżimów komunistycznych takich jak Związek Sowiecki lub trwająca nadal dyktatura dynastii Kimów w Korei Północnej. Są to jedynka przykłady społeczeństw pozbawionych wolności, w których radykalna sekularyzacja była/jest przymusowo narzucana całemu społeczeństwu. Choć i w tych przypadkach można wskazać, że tradycyjne religie zostały zastąpione przez quasi-religijny kult jednostki najwyższego wodza, który wspierał cały system ideologicznych dogmatów.

⁶ P. Fiala, *Laboratorium sekularyzacji...*, s. 23.

Fiala analizuje czeskie procesy sekularyzacyjne głównie w ich wymiarze instytucjonalno-prawnym, których rozpoznanie jest stosunkowo najłatwiejsze do uchwycenia i statystycznego opisanie. To sprawia, że jedynie sporadycznie zahacza w swych rozważaniach o dużo trudniejszy do uchwycenia indywidualny wymiar sekularyzacji, który związany jest z dokładnym badaniem religijnych przekonań poszczególnych ludzi⁷. Statystyczne badania czeskiej religijności wyraźnie pokazują bardzo wysoki poziom odreligijnienia, czyli braku identyfikacji z jakąkolwiek instytucją religijną⁸. Rezygnacja z przypisania do wybranej instytucji religijnej nie musi jednak oznaczać braku indywidualnego doświadczenia wiary lub jakichś alternatywnych form duchowości. Stąd rodzą się problemy z ustaleniem poziomu sekularyzacji indywidualnej, gdyż odrzucenie wiary w istnienie osobowego Boga może być zastąpione przeświadczeniem o istnieniu bliżej nieokreślonej wyższej siły. Na ten aspekt duchowości czeskiego społeczeństwa wskazuje ks. Tomáš Halík, nazywając go „cosizmem”⁹, czyli wiarą w istnienie „czegoś” duchowego, poza *stricto* materialnym wymiarem codziennego życia lub sakralizującego przyrodę.

Po zaprezentowaniu podstawowych założeń teoretycznych i narzędzi metodologicznych Fiala przechodzi do zwięzłego przedstawienia zarysu historii czeskich procesów sekularyzacyjnych¹⁰. Ich krótką rekonstrukcję zaczyna od okresu I Republiki, choć wspomina także o dużo wcześniejszych wydarzeniach, które miały wpływ na ukształtowanie się religijności międzywojennej Czechosłowacji. Takim wydarzeniem potężnie uderzającym w autorytet Kościoła katolickiego było bez wątpienia zamordowanie Mistrza Jana Husa, a następnie prześladowania husytów, które doprowadziły do wojen husyckich. Innym ważnym epizodem w długiej historii czeskiej sekularyzacji były reformy cesarza Józefa II, w wyniku których doszło do daleko idącego podporządkowania Kościoła politycznym interesom monarchii Habsburgów, dla których powierzchowna rekatolicyzacja ziem czeskich stanowiła narzędzie centralizacji władzy cesarskiej¹¹. Józefinizm przyczynił się do statystycznego wzrostu liczby czeskich katolików, jednakże stał się też ucieleśnieniem odgórnie narzucanego katolicyzmu, kojarzonego z zewnętrzną ingerencją monarchii austriackiej pacyfikującej wpływy husytyzmu. W niepodległej I Republice, wyzwolonej spod

⁷ Jest to jeden z wymiarów/typów sekularyzacji, który w swojej kategoryzacji uwzględnił Juliusz Iwanicki, wskazując na cztery główne formy procesów sekularyzacyjnych, które określił mianem: sekularyzacji materialnej, instytucjonalnej, indywidualnej i kulturowej. Zob. J. Iwanicki, *Transformacja procesu sekularyzacji. Próba kategoryzacji*, „Przegląd Religioznawczy” 2012, nr 4(246).

⁸ Narodowy spis powszechny przeprowadzony w 2021 r. wykazał, że za katolików uważało się 741 019 mieszkańców Czech, a za członków Czechosłowackiego Kościoła Husyckiego zaledwie 23 610 na ogólną liczbę ludności wynoszącą 10 524 167. Zob. *Dane ze spisu powszechnego z roku 2021*, <https://www.scitani.cz/religious-beliefs> [dostęp: 7.08.2023].

⁹ A. Różańska, *(A)religijność po czesku – ateizm, alfabetyzm religijny czy coś więcej?*, „Edukacja Międzykulturowa” 2019, nr 1(10), s. 50.

¹⁰ P. Fiala, *Laboratorium sekularyzacji...*, ss. 31–72.

¹¹ H. Kaczmarek, *Czechy. Kościół i państwo*, WAM, Kraków 2016, ss. 67–82.

obcych wpływów, bardzo mocne były postawy antyklerykalne¹² związane z odrzuceniem wpływów katolicyzmu utożsamianego z represyjnymi instytucjami cesarstwa austro-węgierskiego. Masowemu odchodzeniu od katolicyzmu nie towarzyszyło jednak ożywienie Kościoła husyckiego. Idee husyckie stały się ważnym elementem tworzącym tożsamość rodzącej się republiki, jednakże czeski ruch narodowy, inicjowany przez grupę określaną mianem „budzicieli”¹³, dokonał daleko idącego zeświecczenia idei husyckich (wolność głoszenia poglądów i ludowy egalitaryzm), które zintegrował z postulatami myśli narodowej będącymi podstawowym budulcem dla tworzonych po Wielkiej Wojnie struktur społeczno-politycznych I Republiki¹⁴. Mówiąc o procesie wykuwania się instytucji nowego państwa czechosłowackiego, nie można pominąć wpływu Tomáša Garrigue Masaryka, jednego z najważniejszych ojców założycieli republiki. Wśród propagowanych przez niego idei była też wizja uniwersalnej i humanistycznej religii pozbawionej wymiaru konfesyjnego, a ten inspirowany amerykańskim unitarianizmem sposób myślenia o religii inspirował innych czeskich intelektualistów, w tym prezydenta Václava Havla¹⁵.

Okupacja Czechosłowacji przez Trzecią Rzeszę doprowadziła do zniszczenia zdobytej młodej republiki, która po traumach II wojny światowej znalazła się ostatecznie w brutalnym uścisku reżimu komunistycznego podporządkowanego totalitarnym wpływom Związku Sowieckiego. Był to okres okrutnych represji i niszczenia religii w wymiarze indywidualnym oraz instytucjonalnym. Był to także czas, w którym część przedstawicieli Kościoła katolickiego podjęła kolaboracyjną współpracę z komunistycznym reżimem, tworząc stowarzyszenia tolerowane przez ówczesną władzę (np. Akcja Katolicka, *Pacem in Terris*)¹⁶. Najbardziej znanym

¹² Prześmiwcy i obrazoburczy charakter tego antyklerykalizmu widoczny jest choćby w niektórych fragmentach *Losów dobrego żołnierza Szejka czasu wojny światowej* (parodiowanie mszy i modlitw). Anarchizm i komunizm Jaroslava Haška zderzają się tu z klerykalizmem austro-węgierskich struktur państwowych i wojskowych. Szerzej na temat źródeł i przejawów czeskiego antyklerykalizmu zob. S. Balik, *Kořeny a zdroje českého antiklerikalismu*, <https://www.youtube.com/watch?v=pbGOBW0YMrE> [dostęp: 7.08.2023].

¹³ Jednym z najważniejszych budzicieli czeskiej świadomości narodowej był historyk František Palacký. To właśnie jego opracowania dziejów czeskiej ziemi umieszczały w ich centrum tradycję husytyzmu. Zob. H. Kaczmarek, *Czechy...*, ss. 92–100.

¹⁴ *Ibidem*, ss. 104–107.

¹⁵ Jeszcze większy wpływ na duchowość Havla można przypisać jego kontaktom z małym środowiskiem intelektualno-towarzystwem Kampademii (akademii na wyspie Kampa w Pradze), reprezentowanym w dużej mierze przez katolickich intelektualistów. Ideowy profil tej grupy i zakres omawianych tematów był jednak bardzo różnorodny. Neotomizm łączył się z fenomenologią Jana Patočki, myślą Friedricha Nietzschego, taoizmem i szamanizmem, hipotezą Gai Jamesa Lovelocka, cybernetyką Gregory’ego Batesona, postpozytywistyczną teorią nauki Thomasa S. Kuhna oraz mitologią katolickiego pisarza J.R.R. Tolkiena. Zapisem dialogu Havla z przedstawicielami tej grupy są jego więzienne *Listy do Olgi*. Zob. M.C. Putna, *The Spirituality of Václav Havel in Its Czech and American Contexts: Between Unitarianism and New Age*, T. G. Masaryk and Kampademia, „East European Politics and Societies” 2010, no. 3(24), ss. 362–364.

¹⁶ H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 138.

przykładem takiego „księdza patrioty” był ekskomunikowany więzień Dachau Josef Plojhar. Generalnie jednak Kościół był jedną z ofiar reżimu komunistycznego i miał swój wkład w opór przeciwko jego działaniom, czym zdobył poważanie wśród tej części społeczeństwa czeskiego, która popierała działania demokratycznej opozycji antykomunistycznej. Manifestem wsparcia dla niej były choćby często przywoływane słowa, które wypowiedział kardynała František Tomášek w czasie trwania „aksamitnej rewolucji”, jednoznacznie opowiadając się po stronie narodu w jego dążeniu do prawdy i sprawiedliwości¹⁷. W mrocznych czasach panowania komunizmu istniały także skrywające się grupy religijne, czego przykładem była nieortodoksyjna wspólnota Koinótés biskupa Felixa Marii Davidka¹⁸, który wyświęcał kobiety i żonatych mężczyzn. Fiala zwraca uwagę na to, że po upadku komunizmu hierarchowie bez większego problemu przyjęli i zaakceptowali księży kolaborujących z reżimem komunistycznym, natomiast duchowni ze wspólnoty Davidka byli z Kościoła usuwani za nieortodoksyjne poglądy¹⁹.

Pierwsze lata po komunizmie były momentem niewielkiego wzrostu akceptacji Kościoła katolickiego. Przyczynił się do tego entuzjazm demokratycznej wolności i uznanie dla wkładu Kościoła w możliwości jej zaistnienia. Sprawilo to, że przynależność do Kościoła deklarowali nawet ludzie niewierzący²⁰, jednakże ta pozimnowojenna wiosna Kościoła nie trwała długo. Ogrom światopoglądów dostępnych na wolnym rynku idei bardzo szybko zaczął wypierać początkowe zainteresowanie katolicyzmem, które coraz częściej zastępowano religijną obojętnością. Ta obojętność przerodziła się ponownie w antyklerykalizm, do którego ożywienia przyczyniły się spory o zwrot mienia, które Kościołowi odebrała władza komunistyczna. Tym samym Kościół musiał zmierzyć się z wyzwaniem ustalenia reguł współpracy z państwowymi instytucjami demokratycznej Republiki Czeskiej.

2. Partia chrześcijańska pomiędzy państwem i Kościołem

Po opisanu współczesnej Republiki Czeskiej w kategoriach odreligijnionej krainy obojętności, Fiala stawia pytanie o miejsce i rolę Kościoła w rzeczywistości różnorodnego społeczeństwa demokratycznego. To wymusza podjęcie refleksji nad instytucjonalnym obliczem Kościoła, gdyż właśnie jako instytucja wchodzi on w interakcje ze społeczno-politycznymi strukturami państwa. Tu natychmiastowo pojawia się poważna trudność z jednoznacznym określeniem instytucjonalnego

¹⁷ H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 142.

¹⁸ P. Fiala, *Laboratorium sekularyzacji...*, ss. 48–51; I. Jakimowicz-Pisarska, *Życie religijnej Czechów, czyli laicyzacja naszych południowych sąsiadów*, „Przegląd Religioznawczy” 2018, nr 3(269), s. 169.

¹⁹ P. Fiala, *Laboratorium sekularyzacji...*, s. 52.

²⁰ H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 238.

statusu Kościoła. Czeski badacz²¹ zwraca uwagę na to, że z jednej strony Kościół może być postrzegany w stricte politologicznych kategoriach jako jedna z wielu grup interesów, lobbująca w sprawach nadania pewnych przywilejów i obrony praw związanych z wolnością wyznawania religii. Jednakże wyłącznie takie spojrzenie na Kościół, z perspektywy wiernych tworzących jego wspólnotę, byłoby zbyt daleko posuniętym redukcjonizmem, gdyż Kościół, choć bez wątplenia posiada taką przyziemną strukturę instytucjonalną, to jednak w oczach jego członków ma także wymiar duchowy, który dalece wykracza poza struktury ziemskiej instytucji. W takim przypadku Kościół byłby instytucją *sui generis*, wyjątkową w swoim rodzaju. Tu jednak pojawia się kolejne pytanie: czy świeckie struktury państwowe powinny taką wyjątkowość Kościoła uznawać i z tego wyprowadzać możliwość nadania jakichś dodatkowych praw lub przywilejów?

W tym miejscu pojawia się potencjalna rola dla partii chrześcijańskich, które mogłyby w imieniu Kościoła zabiegać o nadanie takich dodatkowych uprawnień. W ten sposób to, co boskie pozostałoby domeną duchownych, a to co cesarskie stałoby się obszarem aktywności świeckich polityków. W czeskim systemie politycznym partią, która od swego zaistnienia wykazuje największe związki z Kościołem i stanowi reprezentantkę jego wartości oraz interesów jest Unia Chrześcijańska i Demokratyczna-Czechosłowacka Partia Ludowa²² (KDU-ČSL), będąca partią chadecką, określaną często jako partia ludowa, co związane jest z jej aktywnością wśród ludności zamieszkującej wiejskie obszary Republiki Czeskiej.

Ta organizacja polityczna powstała już w 1919 r. jako Czechosłowacka Partia Ludowa, a jej zaistnienie było związane z rosnącym antyklerykalizmem społeczeństwa I Republiki i wynikającą z tego potrzebą społecznej konsolidacji środowisk katolickich, chcących przeciwdziałać narastającej marginalizacji. Był to czas, w którym aktywne funkcje partyjne sprawowali także duchowni katolicy, czego najważniejszym przykładem jest ks. Jan Šrámek, lider partii, minister w rządach koalicyjnych oraz premier czechosłowackiego rządu znajdującego się na uchodźctwie w Londynie podczas II wojny światowej²³. Po wojnie struktury partyjne zostały przejęte przez czechosłowackich komunistów, a wspomniany już wcześniej Josef Plojhar pełnił nawet funkcję ministra zdrowia i odpowiadał za wprowadzenie

²¹ P. Fiala, *Laboratorium sekularyzacji...*, ss. 78–85. Hieronim Kaczmarek w swojej książce zwraca uwagę na przemiany stanowiska Fiali w tej sprawie. Zob. *idem, Czechy...*, ss. 32–33.

²² Czeskie wydanie pracy Fiali zawiera obszerniejsze omówienie historii tej partii, w polskim wydaniu rozdział ten został skrócony (usunięto część podrozdziałów), a na końcu książki umieszczono dodatkowy rozdział zawierający tekst Fiali poświęcony kwestiom religijnym poruszonym na forum Unii Europejskiej. Dodanie tego tekstu jest uzasadnione w kontekście postrzegania czeskiego „laboratorium sekularyzacji” jako skrajnego przykładu ogólnoeuropejskiej tendencji, jednakże skrócenie rozdziału o historii partii chrześcijańskiej w Czechach jest w mojej ocenie sporą stratą dla polskiego czytelnika akademickiego, gdyż pozbawia nas cennego źródła specjalistycznych i rzadkich informacji.

²³ P. Fiala, *Laboratorium sekularyzacji...*, ss. 38–39.

pełnej dostępności do aborcji²⁴. Natomiast po upadku reżimu komunistycznego i ukształtowaniu się demokratycznego społeczeństwa „ludowcy” powrócili do roli partii reprezentującej głos mniejszości chrześcijańskiej i ludności wiejskiej. Partia ta niejednokrotnie wchodziła w rządowe koalicje z partiami lewicowymi i prawicowymi (pryncypialnie odrzucała jedynie możliwość utworzenia koalicji z Komunistyczną Partią Czech i Moraw KSČM), co upodabnia ją do Polskiego Stronnictwa Ludowego. W ostatnich wyborach parlamentarnych z 2021 r. partia startowała w koalicji SPOLU wraz z partią ODS i Top 09, po zwycięstwie wyborczym utworzono szerszą koalicję rządową, w skład której weszli także przedstawiciele Partii Piratów oraz STAN. Marian Jurečka, ówczesny lider KDU-ČSL, został ministrem pracy i spraw socjalnych.

Liderem obecnej koalicji rządowej jest partia ODS (Obywatelska Partia Demokratyczna). To właśnie jej przewodniczącym jest Fiala. Jest to partia prawicowa, jednakże nie ma ona takiego chrześcijańskiego profilu jak KDU-ČSL – w czeskiej rzeczywistości politycznej prawicowość partii nie musi iść w parze z proreligijnym nastawieniem. KDU-ČSL konsekwentnie wspierała inicjatywy związane ze zwrotem mienia utraconego przez Kościół oraz działania zmierzające do podpisania konkordatu²⁵, natomiast ODS w tych sprawach przyjmowała różne postawy. Z jednej strony jej katolicycy członkowie podtrzymywali przyjazne relacje z Kościołem (przykładem jest sam Fiala, ale także były premier Petr Nečas, który doprowadził do rozstrzygnięcia kwestię restytucji mienia kościelnego), z drugiej strony politycy tej partii głosowali przeciwko zatwierdzeniu konkordatu²⁶, a Václav Klaus (jeden z jej liderów i były prezydent), choć potrafił przemawiać podczas religijnych uroczystości, to jednak nie stronił także od krytyki działań strony kościelnej²⁷.

Ten rozdział książki Fiali podsumowują rozważania nad dylematami i trudną sytuacją tożsamościowych partii chadeckich funkcjonujących w zsekularyzowanej rzeczywistości struktur politycznych nie tylko Czech, ale i większości Europy²⁸. Mocny tożsamościowo religijny profil partii w sytuacji, w której drastycznie spada liczba ludzi identyfikujących się z tradycyjnymi instytucjami religijnymi, sprawia, że konieczny staje się zwrot ku centrum i przygotowanie programu atrakcyjnego dla szerszej grupy potencjalnych wyborców, bez których poparcia niemożliwe staje się zrealizowanie głównego celu każdej partii, jakim jest wejście do parlamentu i ewentualny udział w sprawowaniu władzy. Zwrot ku centrum i częste kompromisy koalicyjne stopniowo wpływają na osłabienie chadeckiego oblicza europejskich

²⁴ H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 142.

²⁵ Minister spraw zagranicznych z tej partii Cyril Svoboda w 2002 r. podpisał konkordat, który jednak nie został ratyfikowany przez parlament Republiki Czeskiej.

²⁶ H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 210.

²⁷ Klaus krytykował treść konkordatu, a także polemizował mocno z otwartym listem *Pokój i dobro*, który był głosem ekspertów Rady Stałej Konferencji Episkopatu Czech, głosem krytycznym wobec liberalnych przemian ekonomicznych. Zob. *ibidem*, ss. 291–292, 298–303.

²⁸ P. Fiala, *Laboratorium sekularyzacji...*, ss. 102–127.

partii, których struktury i ideowe programy podlegają sekularyzacyjnym wpływom, co prowadzi do serii przemian wiodących od partii chrześcijańskiej, poprzez partię chrześcijan, aż to partii, w której przymiotnik „chrześcijańska” jest już w dużej mierze jedynie pozostałością po odległej przeszłości. Dodam, że alternatywą byłoby trwanie przy mocnym profilu tożsamościowym partii chrześcijańskiej nastawiającej się na bardzo długi marsz, połączony z licznymi porażkami wyborczymi i cierpliwym oczekiwaniem na zmianę nastrojów społecznych.

3. Katolicki profesor premierem odreligijnionego państwa

Laboratorium sekularyzacji to książka, do której warto wracać, gdyż podejmuje pytania, od których przedstawiciele wszelkich instytucji religijnych nie mogą uciec i pozostawić bez gruntownej odpowiedzi. Tematów tych nie mogą też zignorować reprezentanci zsekularyzowanych instytucji i struktur politycznych, gdyż dalece mylące jest przeświadczenie o „końcu religii”²⁹. Dziś, 17 lat od wydania książki, powrót do kwestii omawianych przez Fiałę jest konieczny, gdyż w społeczno-polityczno-religijnej rzeczywistości Republiki Czeskiej pojawiły się nowe podmioty instytucjonalne, których aktywność także domaga się pogłębionej analizy. W sferze politycznej należy wskazać na parlamentarną aktywność partii Wolność i Demokracja Bezpośrednia (SPD)³⁰, której liderem jest Tomio Okamura. Nie jest to partia chadecka, jednakże ze wszystkich partii obecnie funkcjonujących w czeskim parlamencie jest ona w kwestiach światopoglądowych najbardziej konserwatywna, najmocniej angażuje się także w trwające na Zachodzie „wojny kulturowe”. Inną instytucją wartą uwzględnienia jest stowarzyszenie Aliance Pro Rodinu (Sojusz dla rodziny), konserwatywna grupa lobbystyczna postulująca zwiększenie wsparcia dla rodzin z dziećmi oraz monitorująca zmiany prawne (wsparcie dla tradycyjnie definiowanego małżeństwa) i programy szkolnej edukacji (zakres i forma oferowanej edukacji seksualnej). W organizacji działa wielu chrześcijan, a jej działania przyrównywane są do aktywności polskiego Instytutu Ordo Iuris. Przedstawiciele tej organizacji nawiązali współpracę z niektórymi przedstawicielami koalicyjnego rządu Fiali, co spotkało się z krytyką ze strony koalicyjnej Partii Piratów (posłanka Olga Richterová) oraz reprezentantów niektórych środowisk religijnych³¹.

²⁹ Już sam przykład czeski pokazuje, że historia chrześcijaństwa w Europie jeszcze się nie zakończyła, a temat relacji państwo–religie będzie w Europie powracał przy okazji zwiększającej się migracji ludności wyznającej liczne niechrześcijańskie religie.

³⁰ O tej partii zdawkowo wspomina w swojej rozprawie Kaczmarek, jednocześnie dodając krótki komentarz o partii byłego premiera Andreja Babiša (ANO) (szerzej zob. *idem, Czechy...*, s. 288). Partia ANO jednak w mniejszym stopniu może angażować się w politykę sprzyjającą różnym wyznaniom, gdyż swój program opiera często na sondażowych badaniach opinii publicznej, a ta w dużej mierze jest religijnie obojętna lub antyreligijna.

³¹ *Už žádné rady státu od Aliance pro rodinu, souhlasí v petici na 16 tisíc lidí*, <https://tiny.pl/b2s8j1y2> [dostęp: 7.08.2023].

Ważny suplement do książki będzie można napisać dopiero po zakończeniu sprawowania funkcji premiera przez jej autora, który opuściwszy zaciszne i refleksyjne zakątki akademii, przeszedł od teorii do praktyki realnego kształtowania politycznej odpowiedzi na obecność religii w praktyce życia codziennego czeskiego społeczeństwa. Najważniejszym przykładem takiego praktycznego działania rządu Fialy było zawarcie w październiku 2024 r. umowy konkordatowej ze Stolicą Apostolską. Strona rządowa deklarowała, że umowa nie wprowadza nowych zobowiązań względem Kościoła katolickiego, a jest jedynie wzmocnieniem prawnego ugruntowania dotychczas istniejących relacji i wolności wyznawania religii. Jednakże zapisy umowy zostały ujawnione publicznie dopiero po jej podpisaniu, przez co jej treść nie była wcześniej konsultowana z parlamentarzystami. To wzbudziło sprzeciw niektórych polityków, w tym tych z byłej koalicyjnej Partii Piratów. Główny zarzut dotyczył oceny niekonstytucyjności artykułu dotyczącego respektowania nienaruszalności tajemnicy spowiedzi. Ostatecznie obie izby zatwierdziły umowę, nie czekając na wypowiedź Sądu Konstytucyjnego. Konkordat musi jeszcze ratyfikować prezydent Petr Pavel³². W perspektywie nadchodzących wyborów parlamentarnych (październik 2025) ostateczne wprowadzenie w życie konkordatu mogłoby posłużyć jako wyzwalacz stale obecnych w czeskim społeczeństwie nastrojów antyklerykalnych, a to mogłoby przełożyć się na spadek poparcia dla partii popierających jego zatwierdzenie³³. W przeszłości wątki antyklerykalne podnosiła zwłaszcza Komunistyczna Partia Czech i Moraw, która obecnie nie znajduje się w parlamencie, ale z krytyki zatwierdzenia konkordatu mogłaby uczynić wątek przewodni następnej kampanii wyborczej.

Profesor Fiala zarówno w okresie ostatniej kampanii wyborczej z 2021 r., jak i podczas pełnienia funkcji premiera nie unikał wypowiedzi przychylnych wobec religii chrześcijańskiej i instytucji kościelnych. Przyznawał, że jest wierzącym i praktykującym katolikiem (jako premier uczestniczył w mszach świętych z okazji ważnych uroczystości), którego droga do wiary wiodła poprzez obcowanie ze sztuką (głównie literaturą) oraz dysputy intelektualne³⁴. Jednym z najważniejszych partnerów intelektualnych dociekań był dla niego papież Benedykt XVI, z którym osobiście się spotkał. W opublikowanym w okresie kampanii wyborczej zwię-

³² D. Bate, D. Bartoň, *Czechia's new treaty with the Vatican: what are its uses – and its problems?*, 9.01.2025, <https://english.radio.cz/czechias-new-treaty-vatican-what-are-its-uses-and-its-problems-8839473> [dostęp: 8.03.2025]; R. Fraňková, *Czech MPs ratify Vatican treaty amid confidentiality concerns*, 6.03.2025, <https://english.radio.cz/czech-mps-ratify-vatican-treaty-amid-confidentiality-concerns-8844779> [dostęp: 8.03.2025].

³³ Taki spadek społecznego poparcia spotkał rząd Nečasa, który przeforsował prawne rozwiązanie kwestii zwrotu i rekompensat za mienie utracone przez Kościół, do czego potrzebna była podwyżka podatku VAT. Zob. Ł. Kołtuniak, *Chrześcijananie w Czechach jako mniejszość? Przyczyny i szanse zmiany sytuacji Kościołów w Republice Czeskiej*, „Studia Historia Gedanensia” 2017, t. VIII, s. 89.

³⁴ Petr Fiala *od A do Z*, https://pfiala.cz/download/PF_od_A_do_Z.pdf [dostęp: 7.08.02023], s. 14.

złym alfabetie najważniejszych haseł uporządkowanych w kolejności od A do Z, Fiala umieścił także hasła „Bóg” i „diabeł”³⁵, nie umieścił jednak hasła „kościół”, uwzględniając jednocześnie obowiązkowe w czeskiej rzeczywistości społecznej hasło „gospoda”³⁶. Natomiast w ramach aktywności w mediach społecznościowych (oficjalny profil premiera na portalu Facebook) z aprobatą wypowiadał się o ważnych dla czeskiego chrześcijaństwa postaciach, takich jak: Mistrz Jan Hus (symbol słusznego oporu wobec nadużyć władzy, obrońca wolności sumienia i wierności własnym przekonaniom – wpis z 6 lipca 2023 r.) oraz święci Cyryl i Metody³⁷ (ich dziedzictwo jest nadal żywe, gdyż oprócz przekazania wiary chrześcijańskiej przyczynili się do rozwoju czeskiej kultury i języków słowiańskich – wpis z 5 lipca 2023 r.).

Jednakże już teraz praca Fiali pozostawia czytelników z konkretnymi diagnozami religijno-politycznej rzeczywistości Czech, w której wszystkie wspólnoty chrześcijańskie (ale także wszelkie inne grupy religijne) reprezentują zdecydowaną mniejszość czeskiego społeczeństwa. Stan ten będzie długotrwały i w najbliższej przyszłości nie można spodziewać się daleko idących zmian w kwestii przynależności do instytucji religijnych, gdyż Czechy stały się „krajem obojętności” religijnej. W takiej sytuacji dla Kościoła katolickiego Republika Czeska stała się wyjątkowym terenem misyjnym, bardzo trudny do reewangelizowania, gdyż:

Kościół katolicki ilościowo przeważa nad innymi wyznaniem, społeczeństwo jest przekonane, że zna jego przesłanie a krajobraz kulturowy nie mniej niż geograficzny pełen jest symboli katolickich. Kościół katolicki nie jest uznawany przez Czechów za religię mniejszościową, o której społeczeństwo mało wie lub wobec której przejawia wyraźną wrogość. Czechy nie są terenem misyjnym w potocznym sensie tego słowa. Czeski Kościół porusza się w środowisku, które generalnie jest wobec niego obojętne³⁸.

W tym miejscu dodałbym, że często powierzchowna wiedza z zakresu chrześcijańskiej doktryny i historii (połączona z wielością oczywistych grzechów Kościoła) sprawia, że wszystko co związane z religią staje się obce i nieprzystępne, a to w sposób zrozumiały prowadzi do daleko idącej nieufności i wymusza poszukiwania nowych dróg dotarcia do osób, dla których religia instytucjonalna nie ma już większego znaczenia.

³⁵ Dla Fiali słowo „diabeł” przypomina o istnieniu w świecie konkretnego i aktywnego zła, które tkwi w każdym człowieku i potrafi przybrać niewyobrażalne rozmiary w zbrodniach Holokaustu i stalinowskiego terroru. Zob. *ibidem*, s. 27.

³⁶ Czeska gospoda jest nie tylko miejscem zawiązywania ważnych międzyludzkich więzi przy piwie lub morawskim winie, ale także ośrodkiem życia polityczno-kulturowego. Liczący się czeski polityk nie może nie pokazać się w gospodzie przy kuflu dobrego piwa. Przypomnijmy także, że chwalony przez fialę Ratzinger też nie odmawiał kufla bawarskiego piwa.

³⁷ Premier Fiala brał także udział w niedawnych, cyklicznych spotkaniach w ramach „Dni ludzi dobrej woli” organizowanych w Velehradzie, ważnym miejscu pielgrzymkowym w Czechach, z którym związana jest działalność misyjna świętych Cyryla i Metodego.

³⁸ P. Fiala, *Laboratorium sekularyzacji...*, ss. 123–124.

Wrogość czeskiego społeczeństwa do Kościoła katolickiego od wielu lat próbuje przełamać polski duchowny Zbigniew Czendlik³⁹, który obok księdza Halika, jest najbardziej medialnie rozpoznawalnym reprezentantem katolickiego duchowieństwa w Czechach. Spotkania z jego udziałem nie mają nigdy *stricte* ewangelizacyjnego charakteru, dotyczą wielu bieżących i życiowych tematów, zawsze przesiąknięte są sporą dawką humoru i przyjmują formę zbliżoną do stand-upu, którego konkluzja prowadzi do stwierdzenia, że „wiara może być sexy”. Natomiast w życiu parafialnym Czendlik stawia na podejmowanie prób nawiązania bliższej relacji z wiernymi, czego przykładem są choćby wspólne zdjęcia przy okazji chrztu lub zawarcia małżeństwa, które następnie są publikowane na oficjalnym profilu facebookowym duchownego. Tym samym ksiądz Czendlik dokłada swoją cegiełkę do różnorodności czeskiego Kościoła, którą tworzą także ksiądz Halik prowadzący akademicki dialog na zsekularyzowanej agorze oraz kardynał Dominik Duka będący strażnikiem ortodoksji.

Diagnozy Fiali można uzupełnić także o dodatkowe pytania związane z dalszym funkcjonowaniem mniejszościowych grup chrześcijańskich w ojczyźnie Masaryka, jak i w coraz większej liczbie państw cywilizacji zachodniej. Nie można wykluczyć, iż w przyszłości mniejszościowe grupy chrześcijańskie będą mogły skorzystać z coraz mocniej obecnej w państwach europejskich polityki tożsamościowej wspierającej różnego rodzaju mniejszości, co pozwoliłoby na uzyskanie uprawnień, choćby takich jak parytetowy przydział stanowisk w różnych instytucjach państwowych. Na ten moment takie podejście blokuje nadal świeża pamięć o dominującej i hegemonicznej pozycji chrześcijaństwa w Europie. Niszowa pozycja chrześcijaństwa może w dłuższej perspektywie zaowocować wzrostem atrakcyjności takiej religijnej tożsamości, która wyróżniałaby się mocno na tle dominującego spektrum świeckich światopoglądów (egzotyczne chrześcijańskie cuda i święci niczym opowieści o japońskich *kami* i istotach nadprzyrodzonych *yōkai*). Zjawisko takie można już zaobserwować w bardzo zsekularyzowanym, liberalnym i progresywnym Nowym Jorku, w którym zaczyna odżywać zainteresowanie katolickimi praktykami i to w wersji tradycjonalistycznej, a kościoły katolickie stają się „najbardziej gorącymi klubami”⁴⁰ tego miasta. Tu jednak pojawia się pytanie o trwałość takiej fascynacji

³⁹ W Polsce ksiądz Czendlik ma sporą grupę zarówno zwolenników, jak i przeciwników, tych drugich zwłaszcza w środowiskach bardzo tradycjonalistycznych, które krytykują go za zeświecczony sposób bycia, manifestujący się choćby rezygnacją ze stroju duchownego (w Polsce z podobną krytyką spotyka się jezuita Wacław Oszajca), co ma prowadzić do bylejakości publicznej posługi duchownego, postrzeganego jako przykład upadku Kościoła posoborowego. Sam ksiądz Czendlik tłumaczył, że gdyby na spotkaniach lub podczas wystąpień w mediach publicznych pojawiał się w sutannie, to byłby przez większość Czechów postrzegany jako *cosplayer* lub *drag queen*. Szerzej na temat podejścia księdza Czendlika do wiary, Kościoła i życia w Czechach zob. M. Zahradníková, *Bóg nie jest automatem do kawy. Rozmowa z księdzem Zbigniewem Czendlikiem*, tłum. J. Różewicz, Dowody na Istnienie, Warszawa 2018.

⁴⁰ W tym zwrocie ku katolicyzmowi jego rytuały stają transgresyjnym ruchem skierowanym przeciwko progresywnej kulturze tego amerykańskiego miasta lub awangardowym dodatkiem

religijnością: czy nie będzie to jedynie chwilowe wzmożenie duchowych emocji, które nie przeistoczy się w trwałą praktykę wiary?

Przed chrześcijańskimi wspólnotami, które tracą status dominujących wyznań, pojawia się jeszcze jedno wyzwanie związane z możliwym popadnięciem w tendencję do izolowania się od sekularyzującego się świata i przyjmowania niepotrzebnej, bardzo wrogiej postawy wobec niego. Gdyby doprowadziło to do stworzenia religijnych enklaw, w których powstają alternatywne, ekskluzywne struktury społeczne, to budowałyby to potencjalne podglebie dla radykalizacji, zwłaszcza gdyby świecka kultura głównego nurtu przyjęła wrogą postawę wobec jakichkolwiek prób podmiotowego i asertywnego wyrażania wiary w przestrzeni publicznej.

Jaki więc wniosek można wyciągnąć z historii wygasania czeskiego chrześcijaństwa? Przede wszystkim nie wszystko wygasło. Nieoczekiwanie okazuje się, że w czeskiej „krajnie obojętności” religijnej można w demokratycznych wyborach przekazać misję sprawowania władzy premierowi, który jest praktykującym katolikiem. Poza tym nawet stare, średniowieczne symbole potrafią nieoczekiwanie powrócić i wybrzmieć w ważnych momentach politycznej historii współczesnych Czech. Przykładem niech będzie pradawny chorał świętego Wacława, uroczyste odśpiewywane w czeskich kościołach w dniu narodowego święta (28 września przypada Dzień Państwowości Czeskiej), którego ten męczennik jest patronem. Święty Wacław nie jest jednak jedynie postacią religijną, gdyż jako zdradziecko zamordowany książę przywoływany jest także w kontekście politycznym, związanym z tworzeniem fundamentów czeskiej państwowości. To łączy go z postacią prezydenta Václava Havla, którego duchowe poszukiwania zmierzały w innym kierunku, ale moralne wartości w służbie politycznej wspólnoty były łączącym priorytetem. Wacław książę i Wacław prezydent spotkali się po raz ostatni podczas uroczystości pogrzebowej Havla, w której kulminacyjnym momencie wybrzmiała pieśń świętego Wacława. Dwóch ludzi, dwie duchowości, dwa momenty dziejowe, jedna wspólnota i łączący ją most sakralnej sztuki.

Literatura

Iwanicki J., *Transformacja procesu sekularyzacji. Próba kategoryzacji*, „Przegląd Religioznawczy” 2012, nr 4(246).

Jakimowicz-Pisarska I., *Życie religijnej Czechów, czyli laicyzacja naszych południowych sąsiadów*, „Przegląd Religioznawczy” 2018, nr 3(269).

do niszowej tożsamości artystycznej (luźno inspirowanej przykładem życia Andy’ego Warhola), w obu przypadkach za rytuałami nie musi stać indywidualna wiara, wystarczy zewnętrzny symbol. Takie transgresyjne i estetyczne podejście do katolicyzmu ma swoich prekursorów wśród znanych dandyśmów i dekadentów XIX wieku (Oscar Wilde, Charles Baudelaire, Karl-Joris Huysmans). Zob. J. Yost, *New York’s Hottest Club Is the Catholic Church*, <https://www.nytimes.com/2022/08/09/opinion/nyc-catholicism-dimes-square-religion.html> [dostęp: 7.08.2023].

- Kaczmarek H., *Czechy. Kościół i państwo*, WAM, Kraków 2016.
- Kołtuniak Ł., *Chrześcijananie w Czechach jako mniejszość? Przyczyny i szanse zmiany sytuacji Kościołów w Republice Czeskiej*, „Studia Historia Gedanensia” 2017, t. VIII.
- Róžańska A., *(A)religijność po czesku – ateizm, analfabetyzm religijny czy coś więcej?*, „Edukacja Międzykulturowa” 2019, nr 1(10).
- Zahradníková M., *Bóg nie jest automatem do kawy. Rozmowa z księdzem Zbigniewem Czendlikiem*, tłum. J. Rózewicz, Dowody na Istnienie, Warszawa 2018.

Źródła internetowe

- Balik S., *Kořeny a zdroje českého antiklerikalismu*, <https://www.youtube.com/watch?v=pbGOBW0YMrE> [dostęp: 7.08.2023].
- Bate D., Bartoň D., *Czechia's new treaty with the Vatican: what are its uses – and its problems?*, 9.01.2025, <https://english.radio.cz/czechias-new-treaty-vatican-what-are-its-uses-and-its-problems-8839473> [dostęp: 8.03.2025].
- Dane ze spisu powszechnego z roku 2021*, <https://www.scitani.cz/religious-beliefs> [dostęp: 7.08.2023].
- Fraňková R., *Czech MPs ratify Vatican treaty amid confidentiality concerns*, 6.03.2025, <https://english.radio.cz/czech-mps-ratify-vatican-treaty-amid-confidentiality-concerns-8844779> [dostęp: 8.03.2025].
- PutnaM.C., *The Spirituality of Václav Havel in Its Czech and American Contexts: Between Unitarianism and New Age, T. G. Masaryk and Kampademia*, „East European Politics and Societies” 2010, no. 3(24).
- Už žádné rady státu od Aliance pro rodinu, souhlasí v petici na 16 tisíc lidí*, <https://tiny.pl/b2s8j1y2> [dostęp: 7.08.2023].
- Yost J., *New York's Hottest Club Is the Catholic Church*, <https://www.nytimes.com/2022/08/09/opinion/nyc-catholicism-dimes-square-religion.html> [dostęp: 7.08.2023].

Lukasz Czajka

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Kulturoznawstwa
e-mail: lukcza@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-9456-8753>